

УДК 721.012:391:94(477)''17''

Олена Дзюба

ІНТЕР'ЄР ТА МОДА ЯК ОЗНАКИ СТИЛЮ ЖИТТЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ XVIII ст.

Стиль життя – досить широке поняття. Це «соціально-психологічна категорія, яка визначається сукупністю зразків поведінки індивіда чи групи, орієнтованих переважно на повсякденне життя. Про стиль життя можна судити по багатьох параметрах, серед них рівень і характер матеріальних цінностей, облаштування побуту, одяг, манери поведінки, смаки, ціннісні орієнтації»¹. Тож спробуємо накласти основні елементи цього визначення на реалії повсякденного життя козацької старшини XVIII ст. Мова йтиме про такі сторони повсякдення, як інтер'єр житла та одяг. Речі, які оточують людину від дня її народження, виконують не лише ужиткову функцію. Їх призначення, якості та естетика відображають особливості певної епохи. Водночас вони є частиною традиції, яка передається із покоління в покоління, що разом з іншими факторами впливає на формування етнічної самосвідомості. Вартість речей та їх символічна складова є мірилом приналежності до певного соціуму, ознакою спроможності, що й виділяє членів певної соціальної групи серед іншого населення. Стиль життя козацької старшини як найбільш освіченої і привілейованої, що виконувала функції еліти тогочасного суспільства, простежується, зокрема, у наративних джерелах, у першу чергу в мемуарній літературі та листах, а також в описах майна та заповітах.

«До середини XVIII ст., – як пише Зенон Когут², – українська еліта трансформувалася з нечисленного прошарку козацької старшини та знатних людей у досить розвинуту українську шляхту, котра почала ототожнювати себе зі знаттю польських часів». Це позначилося і на побуті козацької старшини. Вона все більше відчужується від козацького середовища своїми мастностями та суспільним статусом, що обумовило появу нових явищ у побуті. Наприклад, у будівництві протягом тривалого часу зберігався характерний для українського житла тип «хати на дві половини», але у козацької старшини вони різнилися кількістю кімнат та внутрішнім оздобленням. Проте з часом помітна тенденція зводити

¹ Електронний ресурс: ru.wikipedia.org/wiki/

² *Когут* З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 50.

будинки, які вже нагадували палаци. Григорій Полетика, відомий громадський діяч, перебуваючи у Петербурзі, рекомендував дружині найняти архітектора для впорядкування будинку в маєтку, фарбування стін, підлоги, оббивки шпалерами. А Яків Маркович, бунчуковий товариш, що вийшов у відставку в чині генерального підскарб'я, один із найбагатших представників козацької старшини, зводив у своєму маєтку Сваркові будинок на цегляному фундаменті, на що витратив 10 тис. цегли. До будинку він прибудував відкриту терасу. Та все ж у більшості представників старшини будинки були дерев'яні. Судячи з опису м. Глухова (1765 р.), у бунчукового товариша Дем'яна Оболонського будинок був «старий, а к улице комната каменная». Подібний будинок мав і бунчуковий товариш Петро Піроцький³. У Якова Марковича у Глухові було два будинки, один новий, другий старий. Згідно з цим описом, багато військових і значкових товаришів мали «старі будинки». Однак для гетьмана Кирила Розумовського звели дерев'яний палац. Муроване будівництво розпочалося у Батурині з відбудовою його як гетьманської столиці. Садиби оточували сади, квітники, які огорожувалися в одних випадках «забором» (тином), а в інших – «плетнем, коліями», натомість у бунчукових товаришів Івана та Дем'яна Туранських у Глухові будинки були не огорожені.

Маєток Якова Марковича був добре облаштований. Він домовився з маляром «помалевать в Сварковѣ рѣшотку от саду блакитною фарбою, а вершки бѣлою, да слупцы зеленою да столпы вскрай ворот мраморовою»⁴. Він тримав садівника, який доглядав сад, розбивав квітники: «садовнику сказано другой цвѣтник сдѣлать перед свѣтелками». Яків розводив екзотичні квіти, мав оранжерею, а перебуваючи в Москві, купив «гвоздики разних колеров» та помаранчеве дерево. Загалом, як це видно з його щоденника, він вирізнявся великим естетичним смаком в облаштуванні свого житла. Це приносило Марковичу велику втіху і насолоду, тож він, як засвідчують його щоденникові записи, під час перебування в Москві з великою зацікавленістю знайомився з китайськими декоративними виробами і придбав для себе картини, чарки, підноси, чашки. Перебуваючи у 1725 р. разом із російською армією в поході на Каспійському побережжі, він наказував своїм слугам купувати «за морем» різні речі: пояси, хутра, шовк, овчину, перли, а також «столлик изъ тамошняго дерева сдѣлать, диковинних речей накупить»⁵.

Інтер'єр осель козацької старшини багато в чому ще нагадував народні житла. Зберігалися традиції малювання віконець, дверей, колясок, дитячих візків. Микола Ханенко записав у своєму щоденнику, що найняв погарського маляра «змаліювать коляску для дитини, да в большой избѣ подмаліювать под шпалерами, также коло окон и дверей»⁶. Дехто тримав власних малярів. Так, наприклад, у Якова Марковича їх працювало кілька, один із них Комаровський,

³ Ленченко В. Столиця Гетьманщини Глухів за планами XVIII ст. // Український археографічний щорічник. – Вип. 13/14. – К., 2010. – С. 234.

⁴ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч. 1. – М., 1859. – С. 407.

⁵ Там же. – С. 211.

⁶ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. (1727–1753). – К., 1884. – С. 20.

який «рисовал многих на папирѣ». Маркович дав йому книжку для перемальовування «символів», замовив розмалювати гуслі, дві лютні і бандурку⁷. Пізніше у Ромнах «дав каретку обмалевать».

Внутрішні стіни жител оббивалися шпалерами. Маркович замовляв собі шпалери на полотні із Дрездена, а «избу» наказав оббити плахтами. Кімнати прикрашалися килимами, які виготовляли місцеві майстрині. Так, Микола Ханенко замовив дружині курковського дяка виткати два килими «до нових наших світлиць», а також заплатив додатково «за цвѣты до прежде зделаного килима»⁸. Печі для опалювання викладалися кахлями. Меблі були дерев'яні, традиційні для українського житла. Якову Марковичу його брат Марко прислав «12 олонцев» для кімнат, але він уже прагнув мати й нові речі, які входили в моду, наприклад, мармуровий столик. А дерев'яні ліжка наприкінці XVIII ст. багато родин вже замінили на залізні, як це видно з опису посагу однієї із дочок Степана Томари (1789 р.).

Світлиці прикрашали картинами, серед яких були батальні полотна, як видно з опису майна Семена Сулими після смерті його дружини Параскеви (1766 р.) («кунтуш папѣрний о победѣ Шведской»), а також портрети історичних осіб, зокрема, у тому ж зібранні зустрічаємо зображення Богдана Хмельницького. У Григорія Полетики був портрет Івана Мазепи. Згадуються картини зі сценами полювання. Так у Андрія Войцеховича зберігалася «старинная охотничая картина», тож він просив сина Івана знайти, коли той буде у Кролевіці, «искуснаго маляра, поновит или вновь из сей написат, а за плату уговорится»⁹. М. Ханенко у 1746 р. купив у Петербурзі «16 кунтушовъ малыхъ и 3 болшихъ папыровыхъ», за які заплатив 1 р. 56 к.¹⁰ Купив також 5 картин собору св. Петра у Римі, три картини зображень проспекту Петербурга. Картини замовлялися як місцевим художникам, так і купувалися. Особливо активна торгівля картинами відбувалася наприкінці XVIII ст. Так полтавський купець Ф. Лук'янович привіз 1781 р. у Полтаву 172 картини ціною по 3 руб. і 1700 естампів «разних величин гродированих і тушеваних» по 20 коп. кожна, та 1200 книжок німецькою і латинською мовами¹¹. Імовірно, що він спеціалізувався на інтелектуальному товарі. Замовляли і статуї, так Яків Маркович згадує: «Гончар лубенскій привезъ мнѣ двѣ статуи. Дал ему полталера, красокъ разныхъ и 6 фунтовъ олова для сдѣланіе статуй»¹². Особливого значення надавалося формуванню родинної портретної галереї. Козацька старшина усіяко підкреслювала давність і шляхетське походження своїх родів та дбала про представлення в мастках зображень родона-

⁷ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч. 1. – С. 53, 55.

⁸ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. – С. 196.

⁹ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. VIII. – Спр. 270 (173) – 527, арк. 106 (далі – НБУВ ІР).

¹⁰ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. – С. 286.

¹¹ Тищенко М. Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. – Біла Церква, 2010. – С. 145.

¹² Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч. 1. – С. 51.

чальників та членів своєї родини. Яків Лизогуб сповіщав сестрі своєї дружини Пелагеї Семенівні Сулимі Розумовській (1771 р.), що одержав від неї у подарунок «батюшкин портрет», тобто Семена Сулими. Він писав, що розглядаючи зображення, він згадує батька і покійну дружину, а також зазначав, що тримає портрет для свого сина. Відповідно, портрети передавалися у спадок і були сімейними реліквіями. У відповідь Яків обіцяв надіслати Пелагеї Семенівні свій портрет: «Пожалуй, мати моя не погнѣви, что не посылаю, однак как скоро напишет иконописецъ, то я сей или другой пришлю»¹³. Сину Семена Сулими Яким у спадщину дісталися портрети дідів Івана Сулими та Василя Савича. Збереглися портрети Семена та його дружини Параскеви, які належать до найкращих зразків портретного живопису XVIII ст. Галерея роду була і в Григорія Полетики. В листі до дружини з Петербурга він пропонував набрати у своїх мастностях шість або сім хлопчиків і направити до нього у Петербург для навчання усілякому ремеслу – ковальському, каретному, столярному, шорному, кравецькому, чоботарському, а одного – для освоєння живопису. Він просив свого двоюрідного брата Григорія Івановича Полетику, який був радником російського посольства у Відні, надіслати свій портрет, що той згодом і зробив. У Григорія Андрійовича були портрети діда Павла, батька Андрія, матері, його власний, дружини та дітей.

У родині Марковичів також були портретні галереї. Яків Маркович у листі до брата Марка просив прислати «портрет родителя». Зібрання сімейних портретів мали Милорадовичі, зокрема, зберігся портрет Анастасії Полуботківни, матері дружини Петра Милорадовича Софії. Вважається, що він написаний самою Анастасією, освіченою та діяльною жінкою¹⁴. Свою родову портретну галерею мали родини Галаганів і Ханенків.

Сімейними реліквіями була і зброя як ознака знатного походження й доблесної воїнської честі. Зброю дарували, про що згадує у своєму щоденнику Яків Маркович. Коли його брат Семен засватав дочку охтирського полковника, то майбутньому зятеві дісталася у подарунок шабля, «польським манером сдѣланная»¹⁵. А батько Якова Андрій подарував чоловікові онуки «саблю хорошую под каменемъ яхонтами»¹⁶. Генеральний хорунжий Микола Ханенко замовляв у Ропську у Михайла Злотника (1753 р.) срібну шаблю, яка обійшлася йому в «4 руб. 64 коп. кромъ шабельника»¹⁷. А у заповіті прилуцького полковника Григорія Галагана (1771 р.) згадані шість шабель та «дорогі кинчали»¹⁸.

Побут облаштовувався красивими речами. Купували дзеркала, люстри, багато красивого посуду – срібні, фарфорові сервізи, чайники, кавники, ложки і ложечки, ножі, пляшки для розливу пива, срібні таці, кубки, «пуздерка»

¹³ Приватні листи XVIII ст. – К., 1985. – С. 136.

¹⁴ Суховарова-Жорнова О. Портрет Анастасії Полуботок із Національного музею історії України // Музейна справа та музейна спадщина в Україні XX ст. Зб. наук. праць. – К., 2004. – С. 188.

¹⁵ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч. 1. – С. 72.

¹⁶ Там же. – С. 418.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 983, оп. 1, спр. 90, арк. 6 зв.

¹⁸ Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 461.

(погрібці) та ін. Багато срібного і позолоченого посуду давали у посаг. Так Степан Томара своїй дочці Софії, яка у 1783 р. виходила заміж за Григорія Краснокуцького, дав у посаг срібного і позолоченого посуду 24 фунти і 18 лотов, «полагая всякой фунтъ визолоченное и невизолоченное по 20 руб. Выходитъ всей суми 493 руб.»¹⁹. А прилуцький полковник Григорій Галаган залишив у спадок своїм дітям «сундуков два з сребною посудою». Срібний посуд замовляли у Москві та Петербурзі через приятелів, родичів, земляків. Досить часто такі доручення виконував Григорій Полетика, який служив у Петербурзі, а після виходу на пенсію подовгу там перебував, вирішуючи свої майнові справи. Батьки, живучи у досить віддалених маєтностях, замовляли купити необхідні речі дітям, які служили в гетьманських адміністративних установах та Малоросійській колегії. Так Андрій Войцехович писав сину Івану у Глухів, щоб той купив йому: «полдюжини чашек хороших с фіолетовими и красными цвѣтками и чайник»²⁰. Також він згадував, що і «кофи во исходе». Загалом пиття кави стало певною традицією в Гетьманщині. Полетика переслав своїй дружині з Петербурга «кофи полпуда, которую я взял только на пробу и естели оная вам понравится, то напишите, так я больше с собой привезу»²¹. Збиралися також для розмов за питтям кави, як писав Яків Маркович у своєму щоденнику: «сидѣли у насъ Борковскій и Томара и кофе пили» (1725 р.). Для нього, імовірно, найкращим відпочинком було усамітнитися на пасіці, «де кофе пиль, трубку куриль и опочиваль»²², як зафіксовано у щоденнику (1736 р.). Пиття кави і чаю вимагало певної сервіровки столу, тому Яків Маркович закупив «хустокъ или серветъ, до кофе настилаемыхъ». Імовірно, він надавав перевагу каві, адже у щоденнику зустрічаємо записи про купівлю півпуда, а то і пуда кави. Чаю купував набагато менше, мова йшла про кілька фунтів. Маркович вирізнявся серед загалу козацької старшини як освіченістю, так і естетичними уподобаннями. Він любив різні екзотичні речі, а під час перебування у Москві в 1728 р. їздив у Сибірський приказ, де купив «изъ китайскихъ товаровъ картину за 40 руб., чашку черепаховую за рубль, пушку деревянную на табакъ за полтину и пару чашекъ фарфоровыхъ за полтину тоже»²³. Тобто, у повсякденному житті формувалися певні ритуали, характерні в цілому для всіх представників цієї соціальної групи, проте багато залежало від особистих уподобань. У Москві та Петербурзі замовляли і дорогі карети, хоча старше покоління, як це видно з листа Андрія Полетики до сина Григорія у Петербург, ще не надавало особливого значення дорогим і престижним речам. На пропозицію Григорія купити для брата Андрія, який одружувався, карету, батько відповів, що «свадьба обошлась и въ здѣшнихъ, каковы есть, колясках; ему же в каретѣ не ѣздить [...], я жъ кромѣ обыкновенной моей тарадайки, въ другой ѣздить не привыкну»²⁴.

¹⁹ НБУВ ІР. – Ф. І, спр. 66593, арк. 157 зв.

²⁰ Там само. – Ф. VIII, спр. 270 (173) – 527, арк. 255 зв.

²¹ Киевская старина. – 1893. – № 3. – С. 503.

²² Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч. II. – М., 1859. – С. 27.

²³ Там же. – Ч. I. – С. 289.

²⁴ Киевская старина. – 1893. – № 11. – С. 307.

Проте діти вже пересіли в дорогі карети. Григорій Андрійович Полетика обіцяв придбати для дружини «не токмо одну, но и двѣ хорошія кареты»²⁵. А Іван Лашкевич купив для дружини у Москві карету за 17 тис. руб. Але ця гонитва за дорогими речами характерна вже для останньої третини XVIII ст., коли козацька старшина починає активно інтегруватися в російське дворянство, запозичуючи моду на дорогі речі та новий стиль одягу.

Необхідно зазначити, що одяг не лише виконує чисто утилітарну функцію, а й є предметом естетичних смаків, уподобань, що формують характерний для різних епох стиль. «Костюм української еліти, – як пише О. Косміна, – став показником загального рівня барокової культури з властивими їй оптимістичними тенденціями, характерними також для періоду патріотичного піднесення»²⁶. Загалом одяг старшинського соціуму, як чоловічий²⁷, так і жіночий, не відрізнявся від тогочасного європейського стилю. Чоловічі жупани, кунтуші, різні пояси носили і в Польщі, і в Україні, жіночий одяг – «сподніци, корсети (шнуровки)» характерні загалом для всієї Європи XVIII ст. Елементи вбрання різнилися, імовірно, деталями крою, декоративністю, тканини ж використовувалися спільні для всієї Європи: оксамит, атлас, парча, тафта, сукно, шовк, тонке полотно, які завозилося в Україну із Сілезії і Саксонії²⁸. Торгівля цими товарами велася дуже активно, що свідчить про попит на них. Звичайно, центром моди був Петербург, де намагалися копіювати стиль французького двору. Перебуваючи у Москві та Петербурзі, на прийомах при царському дворі, старшина вдягалася відповідно до прийнятого придворного стилю. Про це можна довідатися із записів у щоденниках, зокрема Петра Апостола. Перед від'їздом у 1725 р. до Петербурга він у Глухові записав, що дав «за налаживание париков 30 к.»²⁹, а у Москві купив «парик за 3 дуката»³⁰. У Петербурзі його батько міргородський полковник Данило Апостол (якого у 1723 р. затримали за наказом Петра I разом із іншою старшиною за те, що вони домагалися обрання гетьмана, а після смерті царя хоч і звільнили, однак без дозволу повернутися додому) дав йому 12 червонців, «чтобы я заказал на них одежду себе». Тож Петро додав до них ще 3 червонця і 2 р. і купив 7 аршинів сукна і 3 аршини тафти для підкладки³¹. У Миколи Ханенка, який з козацькими депутатами перебував протягом 1745–1749 рр. у Петербурзі та Москві, шукаючи шляхів відновлення гетьманства, також згадані у щоденнику парики. А своєму сину, який разом із ним був у Петербурзі і готувався до від'їзду на навчання в «чужі землі» м. Кіль, Ханенко «справив» відповідний одяг. Він пошив йому камзол, купив білі шовкові панчохи, башмаки, нічні сорочки, дзеркала, гребінці, і, що

²⁵ Там же. – № 3. – С. 505.

²⁶ Історія декоративного мистецтва України. – Т. 2. – К., 2007. – С. 122.

²⁷ Див. узагальнюючу статтю про одяг козацької старшини Є. Славутича: Одяг козацької старшини Гетьманщини (друга половина XVII – перша третина XVIII ст.). // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. – Число 22-23. – К., 2013.

²⁸ Див. Тищенко М. Вказана праця. – С. 79.

²⁹ Дневник Петра Апостола. 1725–1727. – 1895. – № 7-8. – С. 120.

³⁰ Там же. – С. 122.

³¹ Там же. – С. 127.

цікаво, «щпици желѣзніе для убирання волосовъ»³². Замовив Ханенко також виготовлення ефесу до шпаги, адже шпагу мали право носити студенти європейських університетів. Тобто, одяг майбутнього студента мав відповідати стилю, характерному для європейського придворного.

Для старшини всі ці речі навряд чи були широко доступні, проте певні загальні уподобання простежуються. Тенденції до зміни стилю особливо помітні в останній чверті XVIII ст. Так якщо, наприклад, у посаг Параскеві Галаган, яка виходила заміж за Степана Лашкевича у 1768 р., батька згаданого вище Івана, дали лише одних кунтушів десять із різних тканин – парчові, люстринові³³ гризетові³⁴, кольорів блакитного, червоного, білого, зеленого, жовтого, попелястого, оздоблені шовком, а також сім «сподниц» парчевих та гризетових, корсети, запаски, шуби, шапки, чепці³⁵, то в реєстрі посагу дочкам Степана Томари (1783 та 1789 рр.) кунтуші вже не згадано, натомість фіксуються сукні із тафти й атласу, шуби, мантильї³⁶. Так дочці Софії в посаг було дано 15 суконь зі штофу³⁷, тафти та шовку і шість пар «платя белого», тобто білизни, а також «мантилей тафтянихъ три, шуба парчевая одна, шубъ гранитуровыхъ»³⁸ двѣ з подлисъими футрами, мантилей отъласних под футромъ сибирковимъ, една с черними собольими хвостами, а другая горносталними хвостами»³⁹. В гардеробі іншої дочки Надії, яка у 1789 р. виходила заміж за ліфляндського дворянина підпоручика Флора Карловича Зильбергарнеша, з'явилися нові речі. Це «орѣховій гранѣтуровій мундир, сертукъ суконный, салопъ парчевій», що вже цілком відповідало моді російського дворянства. Необхідно зазначити, що гардероб дружин козацької старшини був великим. За заповітом прилуцького судді Івана Марковича (1724 р.) його дружині залишалося «модерунковъ всякихъ женскихъ на 1000 р.»⁴⁰.

Важко сказати, наскільки петербурзький стиль був доступний і прийнятий у козацькому соціумі. Григорій Полетика, хай навіть іронічно, та все ж інформував свою дружину про петербурзьку моду. Він жартома пропонує купити для неї щось таке модне, наприклад «чепчик» із одного пір'я, якого натикано стільки, як на гренадерській шапці, а «инья и совѣмъ уже чепчиковъ не носятъ,

³² Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. – С. 271.

³³ Iustryna – з пол. – тонка, лискуча, напівшерстяна тканина різних кольорів. Вироблялася у Західній Європі у XVII–XVIII ст. Див.: *Turnau I. Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty. Oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.* – Warszawa, 1999. – S. 107.

³⁴ gryzeta – з пол. – шовкова або напівшовкова тканина, узорчата з металевими нитками. Ibidem. – S. 66.

³⁵ Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 465-466.

³⁶ мантильї – легкі накидки поверх сукні, які шилися з газу (тонка, гладенька шовкова або бавовняна тканина), тафти, оксамиту, парчі, на холодну пору року підшивалися хутром. Див.: *Gutkowska-Rychlewska M. Historia Ubiorów.* – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968. – S. 696, 699.

³⁷ Sztof – з нім. – дешева тканина. Див.: *Turnau I. Op. cit.* – S. 180.

³⁸ Grodeter, gradytur, gredytur – з пол. – густа шовкова тканина, кольорова, часом узорчата, імпортована переважно з Франції та інших західних країн. Ibidem. – S. 65.

³⁹ НБУВ ІР. – Ф. І, спр. 66593, арк. 157 зв.

⁴⁰ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч. 1. – С. 51.

а одни только перья; однако ж сего другія, которые постепеннѣ женщины, не делаютъ»⁴¹. Далі описуючи столичну моду, Полетика все це називає «бѣшенством», до чого відносив і використання діамантів на «башмаках, которые называютъ «подъ сюда и посмотри». Та все ж він купував для дружини в Петербурзі «на платья вмѣсто отласу гренитуру весьма хорошаго и самого моднаго, и уповаю, что вы им довольны будете»⁴². Через свого двоюрідного брата Григорія Івановича, радника російського посольства у Відні, замовив для дружини дорогу річ – «черную антуалажную мантилію», вона коштувала 1 тис. руб. Антуалажная мантилья була з мережива, яке коштувало дорого, тому прохав брата подати так, нібито це гостинець від самого Григорія Івановича. Можливо дружина не схвалила б купівлю такої дорогої речі, тому Полетика, який любив і шанував її, вирішив вийти із незручного становища таким чином.

Цікаво, що одяг мав цінність не лише для жінок. Судячи з джерел, зокрема щоденників та описів майна, чоловіки також надавали значення своєму гардеробу, хоча він і не був таким різноманітним. Основний верхній чоловічий одяг – кунтуші, жупани або кафтани були традиційними протягом тривалого часу. Жупани або кафтани згадуються у документах XVI ст.⁴³ Зокрема, естет Яків Маркович у своєму щоденнику неодноразово згадує про замовлення нового дорогого одягу – кунтушів, жупанів, які вже частіше називаються кафтанами, шапок, картузів: «Сукна мнѣ пошиты: кунтушь попелястый от родителя, а кафтанъ красный съ моего атласу [...]. Купиль швабского полотна на два кафтана 15 аршинъ, по 13 шагов»⁴⁴. До цього додавалося дві шапки: «черная баранковая и бѣлая аксамитная, съ соболемъ и съ кистями». З Москви йому привезли «два картуза, один черней бархатный за 6 руб., а другой суконный за 2 руб.»⁴⁵. Під час походу на Каспійське побережжя у 1725 р. Маркович записав у щоденнику, що купив пояс персидський зі сріблом за 20 руб., коня за 5 руб., а дівчину калмичку за 10 руб.⁴⁶ Пояси шовкові та суконні були досить дорогими. Жупани і кунтуші в Україні, як і в Польщі, залишалися основним чоловічим одягом до кінця XVIII ст. «Кунтушова шляхта» у Польщі дуже повільно й неохоче при звичаювалася до панівної у Європі французької моди, яку називали «німецькою»⁴⁷. Змінювався крій, оздоблення, тканини, з яких шилися речі, але функціональне призначення і назва залишалися незмінними. Кунтуш і жупан могли шитися із сукна, або ж кунтуш із сукна чи оксамиту, а жупан із шовку чи оксамиту⁴⁸. У Якова Марковича, як бачимо, жупан, який він називає кафтаном, був із червоного оксамиту. Кунтуші оздоблювалися петлями зі срібної та золотої

⁴¹ Киевская старина. – 1893. – № 3. – С. 515.

⁴² Там же. – С. 505.

⁴³ Див.: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 14. – Львів, 2008. – С. 65, 103.

⁴⁴ Дневные записки подскарбия малороссийского генерального Якова Марковича. – Ч. I. – С. 222, 233.

⁴⁵ Там же. – С. 353.

⁴⁶ Там же. – С. 211.

⁴⁷ Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – S. 655.

⁴⁸ Ibidem. – S. 659.

нитки, срібними гудзиками. Так, Микола Ханенко під час перебування у Петербурзі записав у своєму щоденнику (1749 р.), що купив 4 пари срібних і 4 пари золотих петель до 2 кунтушів, за що заплатив 7 р. 50 коп., а за 14 срібних гудзиків – 1 р. 35 к. Наприкінці XVIII ст. у Польщі кунтуші і жупани стають провінційним одягом, який носила вже лише дрібна і середнього статку шляхта, що жила у своїх віддалених маєтках⁴⁹. Поступово з'являються й нові речі у чоловічому гардеробі. У щоденнику Якова Марковича згадується «шлафрок – з нім. – халат, домашній одяг, узвичаєний в одязі російських дворян XVIII ст.»⁵⁰. Українська козацька старшина, яка вже наприкінці XVIII ст. стала російським дворянством, у дворянські зібрання ледве чи могла прийти в жупанах і кунтушах. Ті, що перебували на службі у російських адміністративних установах, носили інший одяг. Наприклад, Андрій Войцехович писав сину Івану, який служив у Малоросійській колегії, щоб він поміряв окружність шиї для виготовлення «галштука». Кунтуші і жупани шилися й дітям, тобто дитячий одяг був такий же, як і у дорослих. Про це часто згадується у щоденниках Якова Марковича та Миколи Ханенка.

Одяг козацької старшини свідчив про належність до певного соціуму, де панував прийнятий стиль. У той же час можна вже говорити й про формування індивідуального стилю, який вирізняв особу серед певної соціальної групи. Наприклад, дружина гетьмана І. Скоропадського Анастасія, перебуваючи разом із ним у Москві у 1722 р., була у віце-канцлера графа Г.І. Головкина на прийомі з приводу весілля його дочки Анни й одяглася по-новому, як записав у своєму діаріуші М. Ханенко – «по нѣмецку устроившись»⁵¹, тобто так, як було прийнято в придворних колах. Але коли гетьманша повернулася до Глухова й на службі в честь «государева патрона Петра» також була «въ строю нѣмецкихъ суконь»⁵², то це, імовірно, викликало подивування у Миколи Ханенка як щось таке, що виходило за межі усталених норм у певному середовищі, не випадково ж він занотував це у своєму щоденнику. Та мода змінювалася, і сам він пізніше під час відвідин Петербурга в 1747 р. купив для своєї дружини та дочок нові речі – шовкові капелюшки, для яких придбав 110 «цвѣтковъ на панѣнскіе убори». Одяг шили місцеві майстри, але серед них були й іноземці. Так, в описі м. Глухова (1765 р.) згадується «портной иноземец Йоган Форштат»⁵³. На кінець століття модне вбрання вже купували у Москві та Петербурзі. Так, Іван Лашкевич, перебуваючи у Москві (1801 р.), купив для дружини хутра на шуби, муфти, срібло, дзеркала. До того ж пообіцяв: «Теперь примусь за твой гардеробъ», не без іронії пишучи, що в модних крамницях не можна проштовхнутися: «Хотя и

⁴⁹ Ibidem. – S. 667.

⁵⁰ Косміна О. Одяг заможних городян Гетьманщини XVIII ст. за писемними джерелами // Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XIX ст. Зб. наук. праць. – К., 2013. – С. 78.

⁵¹ Ханенко Н. Диариуш или журнал... – М., 1858. – С. 47.

⁵² Там же. – С. 72.

⁵³ Ленченко В. Вказана праця. – С. 239.

тѣсно и почти приступу нѣту к маршанъ – де – модѣ. Такъ лавки их вашей братиею затружени»⁵⁴.

Одяг також мав і родинну цінність. Традицією було залишати в родині одяг покійного, частину роздаровуючи після смерті. Повертаючись після поховання своєї тітки гетьманші Анастасії Скоропадської (1730 р.), Яків Маркович записав у щоденнику, що привіз додому її парчевий кунтуш. Дбати про одяг на смертний час також було усталеною традицією, що передавалася із покоління в покоління. Андрій Войцехович наказував своїм синам: «Наперед слюдоующіє случаи, коихъ ожидать по воли Бога надобно, купить в Глуховѣ 40 аршин тафти плотной, то есть не рѣдкой, цвѣтом кровавой, или зеленой свѣтлой, или голубой»⁵⁵.

В старшинському соціумі серед речей, яким надавали великого значення, були коштовності. Це простежується за реєстрами посагу, заповітами, описами майна. Коштовності, а це прикраси із золота, срібла, різного дорогоцінного каміння – рубінів, смарагдів, сапфірів, діамантів, перлин, коралів, називалися «клеинодами» (*нім.* Kleinod – коштовність. – *Авт.*). Вони використовувалися як капіталовкладення, скажімо, для забезпечення посагом дочок, а водночас мали символічну цінність, засвідчуючи статус свого господаря, а також були сімейними реліквіями. Про кількість таких родинних «клеинодів» у найбільш багатих представників козацької старшини може свідчити заповіт полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея, сина відомого генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея. Незадовго до смерті в 1743 р. він уклав заповіт, у якому двом своїм заміжнім дочкам, за винятком третьої – Анни, яка втекла з дому і вийшла заміж без батьківського благословення за Степана Томару, розпорядився до посагу дати ще гроші, а із «клеинодів» – діамантові персні, хрестик. А найменшій, ще малолітній Уляні визначив, окрім грошей – «из серебряной монеты три тысячи да червоних золотых одну тысячу, а из клейнод»: «канатов діамантовых два, перснів вісім, в тому числі діамантовых шість, рубінових з діамантами два, серг з діамантами дві, серг золотих з діамантами та з другими каменями пар шість, перл один шнур, на якому зерен 60, і один, на якому перлин різної величини 60 зерен, ланцюжків золотих три»⁵⁶. В описах посагу та заповітах другої половини XVIII ст. зазвичай згадуються перли. Дорогоцінності дарувалися дружині та дочкам. Так, згаданий уже Іван Лашкевич писав своїй дружині, що купив для неї у Чернігові «шолкъ бѣлый и двѣ цѣвки сребра. А сверх того посылаю тебѣ, ангель мой, въ гостинець серги съ камнями рубинами, желаю, чтобъ оны были на твой вкус и чтобъ ты их здоровенька носила, да и дочкамъ Пасюрѣ и Настулѣ по парѣ же сергъ»⁵⁷. В родинях зберігалася велика кількість коштовностей. У дружини Григорія Полетики Олени Іванівни, дочки відставного генерального судді Івана Гамалії, було багато коштовних прикрас, яких в описі майна згадано на 6 тис. руб., і це окрім різних діамантів та золотих речей⁵⁸. Лише один «коначок»⁵⁹ рубиновій з великимъ шафіромъ и около

⁵⁴ Любецкий архив графа Милорадовича. – Вып. 1. – К., 1898. – С. 158.

⁵⁵ НБУВ ІР. – Ф. VIII, спр. 270 (173) 527, арк. 184.

⁵⁶ Российский государственный архив древних актов. – Ф. 1445, оп. 1, д. 2, л. 2.

⁵⁷ Любецкий архив графа Милорадовича. – Вып. 1. – С. 156.

⁵⁸ Киевская старина. – 1891. – № 4. – С. 101.

діяменти» з реєстру посагу Параскеви Галаган коштував тисячу рублів. У посаг дочці Софії Степан Томара дав коштовних прикрас на 1 тис. руб., серед них діамантові і золоті сережки, каблучки, хрестики, браслети, перли. Сімейні коштовності передавалися із покоління в покоління, а деякі береглися як родинні реліквії, про що можна судити із заповіту Ганни Чарниш, першої дружини згадуваного вже Андрія Войцеховича. Вона заповідала свою «материзну», спадщину, яка дісталась їй від матері, чоловікові та двом малолітнім синам. Але, не маючи дочок, розпорядилася віддати частину своїх «клеянод» (перли, сережки), а також одяг – «рубашок з доброго полотна десять, постіль на швабском полотні, золотомъ и зеленимъ шолкомъ (гаптовану), запасок двѣ материяльнихъ (шовкових) и шнуровокъ двѣ, кунтушъ атласу венецкого, цвѣтомъ кармазиновий на сѣбѣркахъ, з опушкою соболлею»⁶⁰ – небогам, дочкам брата Івана Чарниша. А сімейна реліквія – «материнській перстень з діяментами на образець сердца здѣланій» – переходив братові Якимі Чарнишу.

Та вже наприкінці XVIII ст. коштовності в посагу поступаються місцем грошам. Степан Томара своїй першій дочці Софії грошима давав 1 тис. рублів золотою монетою, все інше – це прикраси, одяг, білизна, посуд, а також коні, худоба, екіпажі. Весь посаг оцінювався в 5589 руб., 60 коп. А вже її сестри, Надія і Марфа, які одружувалися 1789 р., одержали в грошах 1 тис. монетою золотою і 4 тис. «асигнаціями государственнымими», значно менше згадується прикрас та одягу, але обов'язково в реєстрі були «кровать желѣзная», постіль, посуд; коні і худоба в посаг уже не давалися. Одна з дівчат вийшла заміж за військового, інша – за чиновника, титулярного радника Павла Бульбаша. Але весь посаг оцінювався приблизно в одну й ту ж суму – 6 тис. і 6 тис. 740 руб.⁶¹

Серед речей, які приносили естетичну насолоду, надавали комфортності повсякденному житті, були музичні інструменти. В козацько-старшинському середовищі культивувалася любов до музики, співу, танців. Перебуваючи у поході, як це видно із щоденника Я. Марковича, старшина забавлялася танцями, у церковні свята співала на крилосі, як, скажімо, на Благівіщенні в Астрахані 1726 р. Під час перебування гетьмана Кирила Розумовського у Глухові влаштувалися музичні вечори, ставилися театральні спектаклі. Музика була захопленням Якова Марковича, який тримав свій оркестр та провадив музичні вечори⁶². У 1724 р. він записав у своєму щоденнику, що був у нього княжий півчий Олексій Македонський, який грав на «клавицимбалѣ» (клавесині). Сам Яків грав на лютні і клавикорді. Серед музичних інструментів, які фіксуються у Марковича, були валторни, гуслі, лютня, бандура, скрипка. Двох своїх хлопців у 1739 р.

⁵⁹ Kanak – тюрк. – дорогоцінна жіноча прикраса на шию. Див.: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 14. – С. 35.

⁶⁰ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. – К., 1884. – С. 280.

⁶¹ НБУВ ІР. – Ф. І, спр. 66593, арк. 181 зв.–182.

⁶² Горенко Л.І. Щоденники Я. Марковича та М. Ханенка як джерело вивчення музичного побуту гетьмансько-старшинського середовища першої половини XVIII ст. на Україні // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 3. – К., 1996.

він послав учитися до капельмейстера Іоана «на скрипицяхъ и волторнахъ»⁶³. Перебуваючи у 1742 р. у Петербурзі та Москві відвідував оперу, «усплаждался итальянским пением и изрядною музикою». Мав добре розвинутий музичний слух, недарма про музикантів дербентського наїпа записав у щоденнику 8 червня 1726 р., що грали вони «нѣ сякъ, нѣ такъ». Його пасербиця вийшла заміж за гетьманського капельмейстера і композитора Андрія Рачинського. Петро Апостол, перебуваючи у Петербурзі, домовився брати уроки гри на клавесині в обмін на «съестные продукты». У М. Ханенка також були музичні інструменти. У його щоденнику згадано подарований небожем дружини гетьмана Данила Апостола Петром Іскрицьким клавікорд; він доручив маляру його розмалювати. Перебуваючи протягом тривалого часу в Петербурзі, Ханенко також відвідував придворні опери та вистави, але особливо любив бувати у придворних співаків, які, як правило, були з України. Про одне таке відвідування записав, що багато було «пито и пѣто».

Купити «скрипичниа струны, ибо мои уже сошли и не имѣю нинѣ чѣмъ времени скучного проводить»⁶⁴, просив Григорія Полетику Максим Дунін-Борковський, з батьком якого він приятелював. Дунін-Борковський мав добру освіту, навчався в університеті м. Кіля (з 1770 р.), а далі продовжив навчання у Страсбурзькому університеті, куди записався 1774 р. Він мешкав у своєму маєтку Вормине на Стародубщині й, схоже, що для нього великою втіхою було музикування, що розраджувало у такому віддаленні від європейських центрів культурного життя, де він прожив немало років.

Отже можна констатувати, що суспільне і матеріальне становище козацької еліти формувало й відповідний стиль життя. Життєві цінності виявлялися в розбудові і прикрашанні будинків, багатстві та естетизмі одягу, накопиченні коштовностей. З наведених прикладів видно, що при культивуванні певних традиційних ознак козацька еліта загалом не відставала від віянь епохи, засвоюючи наприкінці століття нові тенденції в стилі життя, характерні для російського дворянства.

РЕЗЮМЕ

Олена Дзюба

ІНТЕР'ЄР ТА МОДА ЯК ОЗНАКИ СТИЛЮ ЖИТТЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ XVIII ст.

У статті на основі аналізу документальних джерел (щоденників, листів, заповітів) простежуються такі ознаки стилю життя козацької старшини XVIII ст., як інтер'єр та мода. Вони несуть в собі певні риси епохи, є частиною традицій, що впливають на формування етнічної самосвідомості, мірилом приналежності до даного соціуму.

⁶³ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч. II. – С. 100.

⁶⁴ Киевская старина. – 1895. – № 5. – С. 250.

Ключові слова: стиль життя, інтер'єр, одяг, прикраси.

Елена Дзюба

ИНТЕРЬЕР И МОДА КАК ПРИЗНАКИ СТИЛЯ ЖИЗНИ КАЗАЦКОЙ СТАРШИНЫ XVIII в.

В статье на основе анализа документальных источников (дневников, писем, завещаний) прослеживаются такие признаки стиля жизни казацкой старшины XVIII в., как интерьер и мода. Они несут в себе определенные черты эпохи, являются частью традиций, которые влияют на формирование этнического самосознания, критерием принадлежности к данному социуму.

Ключевые слова: стиль жизни, интерьер, одежда, украшения.

Olena Dziuba

FASHION AND INTERIOR DESIGN AS ELEMENTS OF THE LIFE STYLE OF THE COSSACK OFFICERSHIP IN THE XVIII CENTURY

This article explores fashion and interior design as elements of the life style of the Cossack officership in the XVIII century through the analysis of written sources (diaries, letters, testaments). They embody certain elements of the era, constitute a part of the tradition, have an impact on the formation of the national identity and mark the belonging to a certain community.

Keywords: life style, interior design, clothes, adornments.